

CĂSĂTORIA ÎN DREPTUL ROMAN. STATUTUL JURIDIC AL FEMEII ÎN CADRUL ACESTEI INSTITUȚII DE DREPT

CODRUȚA JUCAN*

Abstract: As the Roman family was at the centre of the Roman Civilization, the status of women relating to the institution of Marriage needed to be well established in order to bring order to the vast scope of social realities from within the Empire. Comprised of a complex social and juridical set of norms, the status of women within the institution of Marriage instilled life into diverse social realities, from aspects like inheritance law to the role of the female figure in the mystic representation of the Roman family. The present paper aims at establishing general guidelines regarding the juridical status of women, referring to each of the key roles fulfilled by women within the Roman family and their relation to the institution of Marriage.

Key words: women, Roman family, Roman law, marriage, juridical institutions

Femeile se manifestau în deplinătate doar în cadrul vieții familiale și sub aceste ipostaze (de soție, fiică, mamă – deci în cadrul relațiilor familiale și definindu-se prin acestea) apar ele cel mai frecvent. Acest subiect al familiei și al femeii în cadrul căsătoriei este atât de vast, încât poate reprezenta doar el singur (așa cum s-a și întâmplat) subiectul unei cercetări doctorale¹. În această situație în cele ce urmează am încercat doar să trasăm un set de idei principale și să accentuăm aspectele mai importante sau care sunt mai speciale din punct de vedere juridic.

La bază, căsătoria (*iustum matrimonium, iustae nuptiae, matrimonium legitimum*) a fost privită de romani ca o comunitate de viață și de cult, ca o legătură încheiată pe viață, poligamia, asemenea divorțului, fiind exclusă.

* Lect. univ. dr., Facultatea de Drept din Cluj-Napoca, Universitatea Creștină „Dimitrie Cantemir” București; avocat, membru al Baroului Cluj.

¹ Al. Stănescu, *Familia în Dacia romană*, diss. Cluj Napoca, 2003.

S-au conturat două forme de căsătorie: *cum* și *sine manu*, criteriul de departajare fiind exercitarea sau nu a autorității șefului familiei asupra femeii, care intră sau nu din punct de vedere juridic în familia soțului. Deși în timp statul a reglementat numeroase aspecte privind căsătoria, aceasta a rămas în esență un act domestic, fără o reglementare legală, fără un act doveditor, însoțită în unele situații de anumite ceremonii religioase. La început, caracter juridic a căpătat doar una dintre formele căsătoriei romane, respectiv căsătoria *cum manu*. Acest caracter juridic este identificabil nu atât printr-o reglementare juridică a actului căsătoriei, cât prin reglementarea unor efecte juridice specifice unui asemenea act. Pentru încheierea acestei forme de căsătorie era necesară îndeplinirea anumitor condiții: să existe acordul de voință al celor doi șefi de familie ai celor doi soți, să fie îndeplinit un anumit ceremonial sacrificial și *domum deductio*². Prin această căsătorie, femeia devenea *mater familias* și intra în familia soțului, devenind agnata acestuia și avea situația juridică a unei fiice (*loco filiae*). Ea pierdea dreptul de succesiune în familia proprie, iar soțul său dobânda drepturi de proprietate asupra patrimoniului femeii. La decesul soțului, la fel ca descendenții rezultați din căsătorie, ea devine moștenitoarea soțului său și *alieni iuris*.

Frecvent căsătoria era precedată de logodnă - *sponsalia*, care era un acord (uneori doar verbal) între cei doi șefi de familie prin care aceștia se înțelegeau asupra modalității de transferare a proprietății, logodna fiind un angajament în acest sens, fără a fi însoțită de transfer, care se producea ulterior, la momentul căsătoriei³. Evident erau reglementate și aspectele privind dota, la care ne vom referi însă mai târziu. Dacă pentru căsătorie exista stabilită o vârstă minimă, pentru logodnă această limitare nu exista (de exemplu, Augustus a logodit-o pe Iulia la vârsta de 2 ani, dar foarte probabil că astfel de aranjamente aveau un caracter politic sau patrimonial și nu se practicau în marea majoritate a cazurilor). Chiar dacă nu are un caracter legal, anumite consecințe juridice decurgeau din logodnă, în legătură cu delictele specifice: *infamia*, *stuprum* sau adulter, care nu se aplicau însă și bărbatului, sau în legătură cu regimul testamentar și darurile între logodnici, care erau interzise, cu excepția situației în care erau incluse în dotă⁴.

² E. Cuq, *Manuel des institutions juridiques des Romains*, ed. Plon, Paris, 1928, p. 155-156.

³ Aulus Gellius, IV, 4.

⁴ Jane Garner, *Women in Roman Law and Society*, London, 1990, p. 45-47.

Despre astfel de acte nu există dovezi clare din Dacia, este imposibil de precizat cu certitudine dacă se practica logodna, dacă erau acceptate consecințele juridice pe care le producea. Putem doar să emitem cu titlu de ipoteză ideea că e foarte probabil ca familiile din aristocrație, unde interesele patrimoniale erau mai consistente, să fie înclinate spre astfel de acte juridice, deoarece aceste „precontracte” confereau o protecție juridică mai ridicată.

Căsătoria *cum manu* avea la rândul său trei forme: *confarreatio*, *usus* și *coemptio*. Prima formă este cea mai veche probabil și cu cea mai bogată încărcătură religioasă, ritualul care o însoțea necesitând acea îndeplinire extrem de riguroasă care caracteriza aspectele vieții religioase romane, fiind de altfel rezervată familiilor patriciene. Era însoțită de oferirea către Jupiter a unei pâini (*farreum panis*), ceremonial de unde îi vine și denumirea, în prezența a zece martori, a marelui pontif și a lui *flamen Dialis*⁵.

Celelalte două tipuri de căsătorie nu mai au acel aspect religios accentuat. Ele sunt la origine o concesie care a fost făcută nepatricienilor, prin acordarea de *ius conubii*. Interesant este că atât *usus* cât și *coemptio* au trăsături care le asimilează de fapt unor modalități de transmitere a dreptului de proprietate asupra femeii, de la tată sau șeful familiei din care provine la soț. *Usus* are caracterul unei prescripții achizitive bazată pe posesia îndelungată (o uzucapiune), care trebuie exercitată pe o perioadă de un an, fără întrerupere⁶. Dacă în cadrul acestui termen apare *usurpatio trinoctii*, respectiv întreruperea termenului prin lipsa femeii de acasă trei nopți consecutiv, bărbatul nu mai poate dobândi *manu* asupra soției. În ceea ce privește *coemptio* aceasta este o cumpărare a femeii în cadrul solemn care însoțea orice vânzare-cumpărare, cu un preț fictiv⁷.

Aceste tipuri de căsătorie, chiar dacă s-au păstrat în teorie, au fost abandonate în practică în dreptul clasic. Prima a fost chiar căsătoria prin *usus*, pentru care mai există informații în timpul lui Cicero, iar Caius o prezintă ca fiind dispărută datorită căderii în desuetudine. *Confarreatio* a devenit tot mai puțin frecventă și s-a mai păstrat doar în situațiile când anumite funcții sacerdotale necesitau încheierea unei astfel de căsătorii, dar și în aceste situații se pare că *manus* se transmitea doar din punct de

⁵ Caius, I, 112; Ulpianus, 9, 1.

⁶ Caius, I, 111.

⁷ Caius, I, 113, 114; C. Hamangiu, Matei G. Nicolau, *Dreptul roman*, vol. I, ed. Librăriei Socec, București, 1930, p. 274-277; I. C. Cătuneanu, *Curs elementar de drept roman*, Cluj-Napoca, 1922, p. 110-112.

vedere religios, nu și civil⁸. În timpul lui Tiberius se spune că mai existau doar trei patricieni proveniți din cupluri căsătorite sub această formă, unul fiind *flamen Dialis*. Posibil, dispare de tot sub Severi. În fine, *coemptio* se pare că a rezistat mai mult, imposibil de precizat cu ce frecvență, dar ultimele informații sunt din secolul al IV-lea⁹.

Chiar dacă pare o modalitate reprobabilă în epoca contemporană, acest procedeu juridic al vânzării-cumpărării a avut de fapt o mare importanță practică favorabilă femeii, care a ajuns să-l folosească în favoarea sa, eludând dispoziții legale, pentru a putea testa sau pentru a-și schimba tutorele (*coemptio fiduciae causa*). Astfel, femeia nu avea capacitatea juridică de a testa până în timpul împăratului Hadrian, care a acordat acest drept femeilor libere. Inițial, femeia trebuia să fie libertă ca să poată întocmi un testament și în consecință se apela la un procedeu, *testamenti faciendi gratia*. Femeia se vindea unui terț prin *coemptio*, care o elibera prin *manumissio*, ea devenind liberta acestui terț și creându-și practic calitatea de libertă și dobândind capacitatea de a testa¹⁰.

În dreptul clasic apare un al doilea tip de căsătorie, căsătoria *sine manu*. S-a considerat că acest tip de căsătorie a apărut din considerente patrimoniale (nu prea pot fi bănuite tendințe feministe în această epocă), neexistând nici un interes ca familia de origine a femeii să piardă controlul asupra patrimoniului pe care aceasta l-ar fi putut deține, în contextul în care în cazul divorțului sau al decesului femeii, nici dota nu mai putea fi recuperată¹¹. Prin acest tip de căsătorie, femeia nu mai devenea agnata soțului său, ea rămânea în familia sa de origine, familie în care ea poate moșteni și în care vor moșteni eventualii ei copii. Autoritatea sub care era rămânea cea a tatălui, nu trecea sub cea a soțului¹².

Condițiile sub care se încheie acest nou tip de căsătorie sunt diferite față de căsătoria *cum manu*, fiind o căsătorie nici solemnă, dar nici pur consensuală. Este necesar de data aceasta acordul de voință al ambilor soți de a fonda o familie (acord care se manifesta în general prin logodnă) – *affectus maritalis*. Acest acord este necesar, dar nu suficient, fiind obligatorie prezența femeii (nu și a bărbatului) și comunitatea de existență

⁸ Tacitus, IV, 16.

⁹ P. F. Girard, *Manuel élémentaire de droit romain*, ed. Rousseau et Cie, Paris, 1929, p. 165-166.

¹⁰ Caius, I, 115; I. C. Cătuneanu, *op. cit.*, p. 111.

¹¹ Jane Garner, *op. cit.*, p. 13.

¹² I. C. Cătuneanu, *op. cit.*, p. 112-113.

a celor doi. Cel mai adesea erau reglementate și raporturile patrimoniale dintre cei doi soți, tot cu ocazia căsătoriei.

Dreptul roman prevede două condiții de validitate pentru căsătorie. Nerespectarea acestor condiții atrage nulitatea absolută a căsătoriei, sancțiunea aplicată încă din timpul romanilor pentru acest gen de situații, care se regăsesc și în norme juridice din prezent.

Prima condiție este consimțământul șefului familiei, care nu este necesar pentru persoanele *sui iuris*. Nu este niciodată necesar consimțământul mamei sau al rudelor materne. Dacă *pater familias* este bunicul, este necesar și acordul tatălui (în virtutea ideii că la un moment dat va fi la rândul său deținătorul autorității paterne în familie și nimeni nu poate avea sub autoritatea sa o persoană pe care nu o dorește). Însă dreptul clasic restricționează acest consimțământ, care nu mai poate fi arbitrar, iar dacă este refuzat, se poate apela la magistrați, în temeiul legislației lui Augustus, sau la guvernatorul provinciei în cazul dezacordului cu tutorele, în temeiul unui rescript imperial din timpul lui Septimius Severus și Caracalla.

Ce-a de-a doua condiție este legată de vârsta celor doi soți. Pentru fete s-a considerat că vârsta minimă admisă este de 12 ani, chiar dacă multe nu ajunseseră la pubertate. Izvoarele epigrafice și literare confirmă aceste procedee, însă nu se cunoaște proporția practicării lor și nu se poate stabili în ce măsură aceasta reprezenta regula generală sau doar situația din clasele superioare. Mai mult, juriștii fac referire la necesitatea maturității psihice¹³, la atenționările lor alăturându-se preocupări medicale în ceea ce privește starea de sănătate¹⁴. Pentru băieți au existat unele discuții între curentele juridice de la Roma, proculienii susținând vârsta de 14 ani, sabinienii pe cea de 17 ani, opinia primilor ajungând să prevaleze până la urmă.

Un act scris nu a fost necesar pentru validitatea căsătoriei, această condiție fiind instituită abia mai târziu, prin legislația iustiniană.

La încheierea căsătoriei pot exista anumite obstacole. Un obstacol absolut, care nu poate fi depășit, este lipsa lui *ius conubii*, singurul care permite căsătoria conform dreptului roman¹⁵. Sclavii și peregrinii sunt cei

¹³ Jane Garner, *op. cit.*, p. 38-40.

¹⁴ Soranos din Ephesos, I, 8-11.

¹⁵ Pentru exemple în acest sens din Dacia v. Alexandru Stănescu, *Familia*, în *Funeraria Dacoromana*, Presa Universitară Clujeană, Cluj- Napoca, 2003, p. 128, n. 21, 23.

care, nedeținând acest drept, nu se pot căsători în baza dreptului roman, nu pot încheia o căsătorie cu efectele juridice pe care aceasta le produce¹⁶.

Celelalte impedimente la căsătorie au un caracter relativ, ceea ce înseamnă că sau au putut fi și au fost modificate în timp, sau că viciile pe care le pot crea pot fi acoperite de către unul dintre cei doi soți. Astfel de impedimente relative privesc interdicția căsătoriei dintre patricieni și plebei (care a fost ridicată prin Legile celor XII Table), interdicția căsătoriei între *ingenui* și liberiți (care rămâne valabilă pentru persoanele din ordinul senatorial doar, după Augustus). De asemenea, există interdicții care provin din rudenă existentă între cei doi viitori soți, până la gradul șase în linie directă și până la gradul patru pe linie colaterală, atât în ceea ce privește agnații, cât și cognații, dar și pentru afinii în linie directă, rude prin alianță (ex. socru – noră, soacră - ginere)¹⁷. Alte impedimente privesc căsătoria femeii adultere cu complicele său, a tutorelui sau fiului acestuia cu pupila sa, a curatorului cu minora de până la 25 de ani aflată sub curatela sa, excepție făcând situațiile instituite ca atare prin testament. Tot interdicții de căsătorie sunt cele dintre guvernatorul unei provincii și o femeie din respectiva provincie (existând un adevărat curent de opinie împotriva soțiilor guvernatorilor, considerate a impieta asupra activității acestora¹⁸), la fel și cea a militarilor¹⁹. Această ultimă interdicție nu este una absolută, deoarece este temporară, militarii recăpătându-și dreptul pierdut sau obținând *ius conubii* în momentul în care își încheie serviciul militar până în timpul lui Septimius Severus.

Alături de aceste impedimente, mai există o serie de tradiții, religioase sau legate de superstiții, care opresc căsătoriile pentru anumite perioade ale anului (ex. luna mai, începutul lunii iunie, cele opt zile ale festivalului morților) sau zile (nu se obișnuia să se încheie căsătorii de *kalendae, nonae* sau *idae*)²⁰.

Interesant este faptul că era destul de dificil de probat căsătoria, în contextul în care nu exista nici un act scris încheiat cu acest prilej²¹. În

¹⁶ Ulpianus, 5, 5.

¹⁷ Caius, I, 58-61, 63; Ulpianus, 5, 6.

¹⁸ Tacitus, *Annales*, III, 33, 34; Anthony B. Marshall, *Tacitus and the Governor's Lady: a note on Annals 3.33-4*, în *Women in Antiquity*, ed. Ian McAuslan, Peter Walcott, Oxford, 1996, p. 18-22.

¹⁹ E. Cuq, *op. cit.*, p. 161-163; Jean-Michel Carre, *Soldatul*, în *Omul roman*, ed. A. Giardina, ed. Polirom, București, 2001, p. 109-110.

²⁰ Jane Garner, *op. cit.*, p. 44; Danielle Gourevitch, Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier, *La femme dans la Rome antique*, ed. Hachette Littératures, Paris, 2001, p. 97.

²¹ P. Veyne, *Lumea romană*, în *Cea mai frumoasă istorie a iubirii*, ed. Dominique Simonnet, ed. Artemis, Pitești - București, 2004, p. 26-28.

timpul republicii se putea face apel la listele cenzitare, unde alături de capul familiei apăreau și membrii acesteia, respectiv soția, copiii, numărul de sclavi etc. În perioada Imperiului era mult mai dificil de probat existența căsătoriei, în ceea ce privește căsătoria *sine manu*, în cadrul căreia trebuia probată existența acelei *affectio maritalis*, a intenției de întemeiere a familiei din partea celor doi soți²². Era nevoie ca cei doi să locuiască împreună și soția să aibă reședința soțului, dar aceasta nu era suficient pentru a distinge, de exemplu, căsătoria de concubinată. Trebuie ca cei doi soți să se considere soț și soție și să se comporte ca atare, iar aceasta, ca orice stare mentală, psihologică, era destul de dificil de probat, mai ales în situațiile în care era necesară o astfel de probă. Alte dovezi utile, care ajung tot mai frecvente, sunt însă aranjamentele dotale, înțelegeri cu caracter financiar, care ajung un fel de contracte, chiar dacă ele nu vor fi niciodată reglementate de stat și nu vor deveni „certificate de căsătorie”²³.

Există numeroase exemple de *iustum matrimonium* în Dacia romană încheiate conform dreptului roman și având la bază *ius conubii*. Sunt căsătoriile încheiate de către cetățeni romani cu cetățene romane, începând cu membri aristocrației locale, amintiți deja mai sus, și terminând cu familii mai puțin importante sau cu veteranii care au transformat relațiile de concubinaj pe care le aveau deja în căsătorii legitime, cu patronii căsătoriți cu libertele lor etc.²⁴.

Iustum matrimonium este căsătoria dintre Publius Aelius Rufinus și Ulpia Helpidia²⁵, Titus Flavius Italicus și Statilia Lucia²⁶, Aelius Iulius Iulianus cu Valeria Gemellina (care depune pentru acesta o inscripție versificată)²⁷, Marcus Cominius Quintus cu Antonia Valeria²⁸, Caius Mettius Cassianus cu Aelia Flora²⁹, Publius Aelius Antipater și Antonia Iulia³⁰ ș.a. Exemplele mai sus menționate se referă doar la familiile din aristocrația provincială, însă în cadrul acestui tip de căsătorie pot fi încadrate căsătoriile persoanelor care fac parte din municipalitatea urbană, frecvent veterani. Astfel este cazul lui Caius Iulius Frontonianus căsătorit

²² E. Cuq, *op. cit.*, p. 164.

²³ Jane Garner, *op. cit.*, p. 47-50.

²⁴ Al. Stănescu, *Familia în Dacia romană*, diss. Cluj Napoca, 2003, p. 86-91.

²⁵ IDR III/5, 6.

²⁶ IDR III/5, 52.

²⁷ IDR II 357.

²⁸ IDR III/2, 19.

²⁹ IDR III/2, 153.

³⁰ IDR III/5, 215.

cu Cartea Maxima³¹, Marcus Ulpus Respectus și Aelia Valentina³². Similar este cazul lui Lucius Silius Maximus, veteran, căsătorit probabil cu Silia Ianuaria (deși textul inscripției nu indică foarte clar acest lucru și ar putea fi vorba despre fiica sa), situație în care aceasta este probabil și liberta lui³³. La fel este, foarte probabil, situația veteranului Publius Aelius Fronto căsătorit cu Aelia Frontonia, care probabil (având în vedere și elementele de onomastică) îi este și liberta³⁴. Titus Flavius Flavianus, augustal, deci libert, este căsătorit cu Aelia Vindia³⁵. Aurelia Severa era căsătorită cu Caius Crispinus Firmus, veteran al legiunii I Italica³⁶.

Unele dintre inscripții (singure sau coroborate cu altele) relevă adevărate încrângături familiale, genealogii provinciale ale unor familii care au deținut funcții municipiale diverse și poziții preeminente în orașele din Dacia.

Concubinatul este una dintre instituțiile specifice Romei antice (practicat inclusiv de unii împărați după moartea soției – Vespasian, Antoninus Pius, Marcus Aurelius), aceasta deoarece termenul avea un înțeles cu totul aparte decât cel pe care îl dăm noi astăzi, ușor peiorativ. Este situația coabitării unui bărbat și a unei femei, fără a fi totuși căsătoriți, dar în cadrul unei legături respectabile, bazată pe o afecțiune durabilă, care în ochii opiniei publice echivalează cu o căsătorie. Cei doi nu pot totuși încheia această căsătorie din punct de vedere juridic, deoarece le lipsește *ius conubii* sau din alte motive³⁷. Această relație este diferită de o relație trecătoare și este atât de asemănătoare unei căsătorii încât uneori este chiar dificil de diferențiat de aceasta. Este probabil o practică extrem de frecventă, mai ales între liberti, juriștii opinând că pentru liberte, din punct de vedere juridic, poate fi mai avantajos un concubinată decât o căsătorie. Și pentru această instituție există unele condiții care trebuie îndeplinite: femeia să fie nubilă și să nu existe obstacole rezultate din rudenie, bune moravuri sau o căsătorie nedisoluționată încă. Rămâne totuși fără efecte juridice totale, copiii

³¹ IDR III/5, 21.

³² IDR III/5, 61.

³³ IDR III/5, 74.

³⁴ IDR III/5, 233.

³⁵ IDR III/5, 203.

³⁶ IDR II, 204.

³⁷ Vl. Hanga, *Drept privat roman*, Ed. Didactică și Pedagogică, București, 1978, p. 204-205.

urmând condiția juridică a mamei, față de care au totuși vocație succesorală și în raport cu care există obligația alimentară³⁸.

Astfel de exemple există desigur și în Dacia – relațiile neoficializate pe care le au militarii, indiferent dacă sunt din legiuni sau trupe auxiliare (majoritatea „legalizând” aceste relații în momentul în care devin veterani și legea le permite)³⁹. Tot caracter de concubinată au și căsătoriile dintre peregrini, în număr mai mare mai ales în zona auriferă, sau căsătoriile între cetățeni romani și peregrine (cazurile fiind mai rare între cetățenele romane și peregrini)⁴⁰.

Este interesantă situația militarilor și a femeilor cu care aceștia apar în epigrafe. Cei care nu sunt cetățeni romani nu au desigur *iustum matrimonium*, astfel că nu se pune problema unei căsătorii legitime, cât a concubinatului. Frecvent în momentul lăsării la vatră un astfel de concubinată devine prin dobândirea dreptului legal la căsătorie o căsătorie legitimă conformă cu dreptul roman. Mai interesantă este situația militarilor care au cetățenie romană. Aceștia pot fi înaintea intrării în armată căsătoriți în mod legal. Există însă interdicția căsătoriei pentru militari, astfel că, deși fusese încheiată în condiții de perfectă legalitate, căsătoria lor devine, în momentul în care se intră în cadrul armatei, lovită de nulitate relativă, prin faptul că bărbații pierd astfel *ius conubii*, pentru a-l recăpăta în momentul în care sunt lăsați la vatră.

Pentru Dacia există numeroase astfel de exemple și datorită numărului mare de militari care au fost în provincie.

Iulius Alexander *actarius* al legatului legiunii XIII Gemina este căsătorit cu Aelia Vincentia⁴¹. La fel, Probus, centurion în legiune este căsătorit cu Apollonia⁴². Aurelius Marinus, *optio signiferorum* al legiunii a XIII-a Gemina este căsătorit cu Severia Secundina⁴³. Mucasenus, fiul lui Censorinus, *eques*, decedat tânăr, are un epitaf pus de cea care îi era consoartă, Rescuturme, fiica lui Soia⁴⁴. Spedia Severa este căsătorită cu un *primus pilus* al legiunii a XIII-a Gemina, Lucius Valerius Montanus⁴⁵. Iulia este căsătorită cu Zenon, fiul lui Taras, militar în *numerus*

³⁸ E. Cuq, *op. cit.*, p. 164-165.

³⁹ Al. Stănescu, *op. cit.*, p. 97-98, 100-102.

⁴⁰ *Ibidem*, p. 106-111.

⁴¹ IDR III/5, 108.

⁴² IDR II 201.

⁴³ IDR III/5, 293.

⁴⁴ IDR III/5, 558.

⁴⁵ IDR III/5, 581.

*Germanicianorum*⁴⁶. Aelia Silvana a fost căsătorită (până la decesul acestuia) cu Aelius Tato, decurion al cohorței II de hispanici⁴⁷, Tzetis căsătorită cu Aurelius Vales, *sisquiplicarius* în *ala Illyricorum*⁴⁸, Aurelia Gemellina cu Aurelius Cotes, *equus* în *ala Flavia*⁴⁹, Apollonia cu Probus, centurion⁵⁰.

Dar chiar dacă inscripția menționează, precum se poate observa în unele situații, calitatea de *coniux*, aceasta nu reflectă de fapt situația juridică reală a cuplului în situațiile în care avem clar de-a face cu un militar aflat încă în serviciu. Iar unii dintre ei, murind în timpul serviciului militar, nu au mai ajuns să beneficieze de toate avantajele pe care le putea oferi lăsarea la vatră.

În general, acest obicei îngreunează sarcina interpretativă, deoarece de numeroase ori se folosesc termeni care, din punct de vedere juridic, indică o căsătorie perfect legală, care nu este însă posibilă pentru anumite categorii. În cazurile în care nu se poate identifica din ce categorie fac parte persoanele din inscripții planează un semn de întrebare în ceea ce privește tipul de relație care este consemnat.

În unele situații avem de-a face cu peregrini care provin din trupele auxiliare. Aceștia nu au dreptul de a încheia o căsătorie legitimă conform dreptului roman și uniunea pe care o au și care poate fi un *matrimonium iuris gentium* are din punctul de vedere al dreptului roman efectele juridice ale unui concubinată.

Cei care sunt deja veterani beneficiază de *iustum matrimonium* și relația lor, existentă anterior sau în momentul ridicării inscripției, îndeplinește toate condițiile unei căsătorii legale. Este foarte posibil ca fiecare dintre veteranii de mai sus să fi avut chiar și în timpul serviciului militar relații cu femeia menționată în inscripție. Cei care erau cetățeni aveau *ius conubii*, deci o căsătorie era perfect posibilă.

Astfel este situația lui Caius Iulius Frontonianus, veteran din legiunea a V-a Macedonica, soția sa fiind Carteia Maxima, cu care are și o fiică Iulia Frontina (IDR III/5, 21). La fel, Marcus Ulpius Respectus este căsătorit cu Aelia Valentina (IDR III/5, 61) sau Marcus Valerius Alexander căsătorit cu Ulpia Marciana (IDR II, 38), Aelius Cornelius, veteran, căsătorit cu Aelia Primitiva (IDR III/1, 84), Titus Flavius Longinus, veteran având o carieră militară detaliat expusă în textul

⁴⁶ IDR III/5, 615.

⁴⁷ AE 1972, 481, ILD 627.

⁴⁸ ILD 440.

⁴⁹ ILD 783 B.

⁵⁰ IDR II, 201.

inscripției, este căsătorit cu Claudia Candida (IDR III/5, 253), exemple care se adaugă la cele mai sus menționate.

Problema căsătoriei militarilor va fi reglementată însă definitiv sub Septimius Severus, care acordă dreptul la *iustum matrimonium* și acestora, cu toate consecințele juridice care decurg de aici atât pentru cuplul respectiv, cât și pentru copiii rezultați din respectiva relație, a căror condiție de copil nelegitim dispare.

Exemplele pentru toate aceste tipuri de căsătorii ar putea continua. Practic aproape din fiecare inscripție în care apar cupluri, indiferent de forma juridică pe care o îmbracă relația lor, se pot extrage informații privind acest subiect. Prin urmare, toate formele de căsătorie sunt bine documentate pentru provincie.

Mult mai puține dovezi ne parvin în legătură cu subiectul la care ne vom referi în cele ce urmează – desfacerea căsătoriei (exceptând cazurile în care aceasta are loc prin deces).

Căsătoria se putea desface prin mai multe modalități, ele operând de drept sau din dorința ambilor soți sau a unuia dintre ei. Desfacerea căsătoriei funcționează în general pe principiul simetriei, un principiu de drept care statuează că pentru orice act juridic există un act contrar, simetric, care șterge efectele produse de actul anterior.

Desigur, una dintre modalitățile de desfacere a căsătoriei care operează de drept este decesul unui dintre soți. O altă variantă este cea care decurge din *capitis deminutio* a unuia dintre soți, căsătoria încheiată de către acesta desfăcându-se în acel moment. De remarcat este faptul că dacă dispărea cauza care producea „moartea civilă” a persoanei, aceasta revenea practic la starea inițială, din punct de vedere civil, patrimonial etc. Cu o singură excepție: statutul familial, de om căsătorit, care nu mai era recuperat. Căsătoria rămânea desfăcută, partenerul fiind liber să se recăsătorească.

Ce-a de-a treia modalitate de desfacere a unei căsătorii, voluntară de data aceasta, este evident divorțul, care nu a fost deloc o problemă în antichitatea romană. Desigur, nu a fost o practică neapărat încurajată, iar numărul tot mai frecvent de divorțuri a dus la unele restrângeri ale acestui drept, dar această modalitate rămâne în aplicare. Cauzele pentru care se putea solicita divorțul erau specificate: adulterul, furtul cheilor sau al vinului, substituirea copiilor, lipsa acestora sau avortul provocat⁵¹, vrăjitoria (asociată cu femeile⁵²) etc., toate, mijloace aflate mai ales la

⁵¹ P. Grimal, *L'amour à Rome*, ed. Payot, Paris, 1995, p. 81-82.

⁵² Francesca Cenerini, *La donna romana*, Il Mulino, Bologna, 2002, p. 42-45.

îndemâna bărbatului. În situația divorțului funcționa principiul simetriei mai sus menționat: o căsătorie încheiată prin *confarreatio* necesita un ritual simetric – *difarreatio* (a cărui descriere nu s-a păstrat), *coemptio* – *remancipatio*; în situația căsătoriei *sine manu*, conform aceluiași principiu, era necesară dovedirea lipsei sau retragerea consimțământului (soților, tutorelui, al șefului familiei), *consensus* – *dissensus* sau *repudium*⁵³.

Inițial nu a fost o practică foarte admisă, prima informație despre un divorț fiind cel al lui Spurius Carvilius Ruga din anul 231 a Chr., care și-a repudiat soția, motivând sterilitatea acesteia⁵⁴.

Desigur, cea mai comodă și rapidă formă de divorț este *divortium communi consensu*, un divorț de comun acord, prin care ambii soți sunt de acord să desființeze căsătoria.

Dar dreptul roman permitea și desfacerea căsătoriei prin voința doar a uneia dintre părți, în cazul repudiului, permis inițial doar bărbaților, dar care ajunge să fie accesibil și femeilor. Procedura de urmat în acest sens a fost stabilită prin *lex Iulia de maritandis ordinibus*, care prevedea notificarea soțului de care se dorea despărțirea, prin intermediul unei scrisori – *libellus repudii*, trimisă printr-un libert, formalitate încheiată în fața a șapte martori. Această procedură a fost necesară în condițiile în care sistemul aplicat la sfârșitul Republicii permitea divorțul la simpla dorință a soțului, fără nici un fel de altă formalitate și fără necesitatea motivării acestuia, ceea ce a dus nu doar la creșterea exagerată a divorțurilor, ci și la situații hilare în care o persoană putea fi divorțată, fără a avea cunoștință de acest fapt. Limitările care s-au încercat a fi aduse prin sancțiuni pecuniare, politice sau chiar corporale au rămas fără nici un efect, astfel că a fost necesară instituirea procedurii promovată de Augustus, care se va păstra inclusiv în faza bizantină a dreptului roman, dar mult complicată de implicarea Bisericii. O altă formă de divorț este *divortium bona gratia*, care se bazează pe un motiv personal, al soțului care dorește divorțul, celălalt fiind nevinovat. Mai există *divortium ex iusta causa* și *sine iusta causa*. Prima formă se referă la culpa unuia dintre soți, care poate fi crima, adulterul sau oricare dintre cele enumerate și mai sus, cu specificația că motivele pentru care soția putea solicita divorțul sunt mai puține decât cele ale soțului (și trebuie să fie mai grave): complot împotriva statului, aducerea unei concubine în casa comună. În ceea ce privește divorțul fără o cauză justă, acesta se referă la situații care nu sunt

⁵³ I. C. Cătuneanu, *op. cit.*, p. 117.

⁵⁴ Aulus Gellius, IV, 3.

imputabile nici unuia dintre soți, spre exemplu situația captivității de peste cinci ani, impotența sau sterilitatea manifestate în timpul primilor trei ani de căsnicie⁵⁵. Singura situație în care nu se poate divorța decât cu consimțământul soțului este cazul liberei căsătorită cu patronul acestuia⁵⁶. De asemenea, statul limitează intervențiile arbitrare ale șefilor familiei în căsătoriile armonioase, sub Marcus Aurelius. Dreptul roman nu a admis niciodată validitatea unei stipulații care să interzică divorțul inserată în vreunul dintre actele preliminare.

Recăsătoria femeii divorțate sau a văduvei ridică anumite probleme. Desigur, idealul roman era cel al așa numitei *uni vira*, femeia care a rămas toată viața soția unui singur bărbat, dar dincolo de ideal căsătoriile succesive par a fi destul de frecvente în societatea romană și chiar încurajate din diverse motive⁵⁷. Dacă pentru bărbați nici nu se punea problema unei perioade legale de doliu, pentru soții această perioadă era reglementată juridic. Motivația pare a fi o combinație de motive moral-religioase cu unele de ordin biologic, legate de problema concepției și paternității unui copil. Această perioadă s-a stabilit a fi de minim zece luni și trebuia respectată cu strictețe, sub un control al fostului soț sau al rudelor acestuia⁵⁸.

Evident, astfel de manevre matrimoniale nu apar decât prea puțin ilustrate epigrafic, ele fiind cunoscute doar din izvoarele literare antice sau tocmai din faptul că au fost prevăzute ca situații de către dreptul roman. Nu avem drept urmare date care să ateste astfel de proceduri în Dacia și datorită faptului că aici nu avem izvoare literare semnificative și nici inscripții extrem de elaborate, dar și pentru că cei care depuneau inscripția nu ar fi trecut o astfel de informație în textul inscripției.

Căsătoria era o situație de fapt, care producea însă efecte de drept⁵⁹. Raporturile juridice dintre soți există chiar dacă nu sunt reglementate legal până la Augustus și ele variază în funcție de tipul de căsătorie care a fost încheiat. Soția va avea rangul social și domiciliul soțului, contribuie la necesitățile căsătoriei prin dota sa, datorează respect și fidelitate soțului. Acesta trebuie să protejeze și să intervină în justiție în

⁵⁵ *Nuovo dizionario giuridico romano*, ed. Federico del Giudice, Sergio Beltrani, Napoli, p. 169-170.

⁵⁶ Jean Andraeu, *Libertul*, în *Omul roman*, ed. A. Giardina, ed. Polirom, București, 2001, p. 167-168.

⁵⁷ Francesca Cenerini, *op. cit.*, p. 11-28.

⁵⁸ Jane Garner, *op. cit.*, p. 50-55.

⁵⁹ P. Veyne, *Nunta la romani*, în *Cea mai frumoasă istorie a iubirii*, ed. Dominique Simonnet, ed. Artemis, Pitești - București, 2004, p. 122.

favoarea soției, dar nu avea datoria legală de a o întreține (pentru aceasta există dota adusă de femeie, la care ne vom referi mai târziu), iar legislația interzice expres donațiile între soți (în scopul de a nu priva patrimoniul familiei de anumite bunuri). De asemenea, din căsătorie rezultă și raporturile de filiație dintre cei doi părinți și copii, dar mai ales dintre tată și copii, ceea ce duce la reglementări privind dreptul la alimente, la corecție, vocația succesorală și regimul succesiunilor, fără ca pentru aceasta să mai fie necesară recunoașterea copiilor de către tată, care era o situație de drept deja.

Situația femeii în dreptul roman a fost una relativ bună, fiind în orice caz mult mai favorizată decât în alte sisteme de drept din antichitate, inclusiv prin comparație cu Grecia antică. Se apelează frecvent la această comparație, drept antic grecesc (uneori fără discernământ pentru că nu poate fi vorba despre un sistem de drept unitar, ci mai degrabă despre un conglomerat de prevederi cu caracter juridic specific fiecărei cetăți) – drept antic roman, din care în mod corect, sub aspectul avantajelor oferite și recunoscute din punct de vedere juridic femeii, dreptul roman este superior.